

ƏRZURUMU İBRAHİM HAQQININ “MƏRİFƏTTNAMƏ ƏSƏRİNDƏ TƏKRARLARIN BƏZİ NÖVLƏRİ

XÜLASƏ

İ.Haqqının “Mərifətnamə” əsəri türk xalqlarının maddi mədəniyyət abidəsi olaraq öz dövründə olduğu kimi, hazırda da türkoloqlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilən möhtəşəm bir ensiklopedik əsərdir. Əsərdə diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri burada təkrarların müxtəlif növlərinin işlənməsidir. Belə təkrarlar dünyanın bir sıra ibtidai dillərində saxlandığı kimi, dialektlərdə və müasir ədəbi dildə də işlənməkdədir. Alliterasiya və assonans məsələsinin də üzə çıxması daxili obyektli belə birləşmələrin qədimliyini bir daha sübut edir. Bəzi birləşmələri mürəkkəb feillərə aid etsələr də, bəziləri mürəkkəb feil hesab etmir. Daxili obyektli belə feillərdə təkidlilik, intensivlik üzə çıxır.

Açar sözlər: *İ.Haqqı, təsəvvüf, təkrarlar, tautologiya, sabit birləşmələr*

Türkiyə filosof və alimləri içərisində İbrahim Haqqı təsəffüv dinini gözəl bilən və təbliğ edən, mütəfəkkir, ictimaiyyətçi, ruhani olmaqla bərabər, həm də çox gözəl şeirlər yazan bir şair kimi özünəməxsus yer tutur. Onun yaradıcılığında 15 əsəri içərisində ən məşhur və ən böyük əsəri 1756-cı ildə qələmə aldığı “Mərifətnamə”dir. Əsər türk dilində yazılmış və bir çox elmlər, tibb, riyaziyyat, həndəsə, coğrafiya, astronomiya, tibb, əxlaq, kulinariya və s. haqqında bilgiləri özündə toplamışdır. Bir çox elm xadimləri bu əsəri dini, təsəvvüf, ictimai və humanitar elmləri özündə toplayan bir ensiklopediya adlandırırlar.

“Mərifətnamə” əsərinin dil və üslub xüsusiyyətləri araşdırmadan kənar qalmışdır. Müəllif çox gözəl üsluba və dilə malikdir ki, o, öz əsərində müxtəlif təşbehlərdən, məcazlardan, sinonim sözlərdən, həmcins cümlələrdən, nəsihətamiz fikirlərdən, təkrarlardan, onomastik vahidlərdən, atalar sözlərindən, müxtəlif təkrarlardan, köməkçi nitq hissələrinin təkrarından, ayrı-ayrı elm sahələrinə aid terminərdən istifadə edərək mükəmməl bir əsər yaratmışdır. Sayılan bu üslubi xüsusiyyətlər onun dilinə xas keyfiyyətlərdir.

Bir sıra dünya dillərində təkrarların bir növü olan daxili obyektli feillərin qədim abidələrdə işləndiyi və dialektlərdə və müasir dildə saxlandığı, universallığı qeyd olunur. Bu isə nə zamansa vahid bir dilin işləndiyini və xalqların bir dilə, bir kökə malik olduğunu sübut edir. A.Potebnya qeyd edir ki, yunan, latın, alman, latış və litva dillərində xarici və daxili obyekt (təsirlik hal) ayrılır. Birinci yalnız həqiqi

AMEA Nəsimi adına Dilçilik institutu, Müasir Azərbaycan dili şöbəsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru, dosent. **Email:** nergiz.haciyeva.1961@mail.ru

feillərdə (yerini dəyişən), ikinci isə yerini dəyişməyən feillərdə qoyulur. Birinci feil üçün qurulmuş əşyanın adı (ağacı baltalamaq) və s.), daha doğrusu, elə əşyadır ki, onun leksik məzmununu feil ifadə etmir; ikinci isə az və ya çox dərəcədə feil ilə birlikdə anlaşılar: məs.yuxu yuxulamaq. O qeyd edir ki, bu ad altında yalnız ismi nəzərdə tutmaq daha təhlükəsizdir (fikir fikirləşmək), digərləri isə tamamilə tautoloji ifadədir, daxili obyekt adı altında feillərlə qohum olan sözləri nəzərdə tutur [Potebnya:1941].

Qədim rus mətnlərində sabit birləşmələr M.V.Pimenova tərəfindən sinkretem termini ilə adlandırılır. Sinkretemlər iki leksik-qrammatik cəhətdən əlaqədar sözdən ibarət olur ki, orada nəinki sintaqmatik, eyni zamanda paradiqmatik və epidiqmatik əlaqələr ifadə olunur və bununla da sinkretemlərin struktur-semantik tipləri ayrılır. Epidiqmatik struktur-semantik tiptə vahid bir kök, etimonla birləşən etimoloji fiqurlar, isim və ona qohum olan sifətlərlə feilin formaları aiddir. Etimoloji fiqurlar keyfiyyət və kəmiyyətə “ikiləşən” denotatı – yalnız müəyyən əlamətin və ya hərəkətin reallaşması prosesində mövcud olan obyektə ifadə edir [Pimenova: 2013]. Qeyd etmək lazımdır ki, “etimoloji fiqur” termini F.Mikloşçə məxsusdur. O, yalnız slavyan xalqlarının epik yaradıcılığın poetikasını tədqiq etməmiş, digər dünya xalqlarının da poetik yaradıcılığında mümkün təkrarları tədqiq etmişdir F.Mikloşçə səkkiz növ təkrar arasında etimoloji cəhətdən qohum sözlərin əlaqəsini də verir, bununla yanaşı, kökün təkrarı da qeyd olunur. Eyniköklü sözlərin təkrarı tautologiya və ya “oxşar sözlər” adlanır [Mikloşçə: 1895, s.207].

Tautologiyanın nitqə böyük güc və canlılıq verdiyi və ya eyni sözün təkrarı ilə və ya iki və ya üç belə sözün birliyindən yaranması qeyd olunur. O xüsusilə ibtidai dillərdə daha xarakterikdir, Bir dilin tautologiyası digər dilin tautologiyasından onunla fərqlənir ki, birində o ayrı anlayış və sözlə, digərində başqa sözlə adlanır. Azərbaycan dialektlərində tautologiya yolu ilə əmələ gələn belə birləşmələr möhkəm söz birləşmələri adlandırılır. Belə birləşmələrdə bir söz onun bütün ünsürlərinin kökü olur. Başqa sözlə, birləşmə müəyyən bir sözün təkrarlanması yolu ilə əmələ gəlir. Məs: şirə şirələmax (B., G., Q), tir tırrəmax, şitil şitilləmax (Bil, B.G), yux yuhləmax (B., G., L., Q), kündə kündələmax, şəl şəlləmax (A., G., B), şax şaxlamaq (bütün şivələrdə), basdfırma basdırmax, qapqara qaralmax, toxuma toxumaq, töhdiyə töhmax – əlac tapmaq və s. [İslamov: 1968, s.121-140].

Çox zaman daxili obyektli feilləri mürəkkəb feillərə aid edirlər. Azərbaycan dilində su sulamaq tipli mürəkkəb feillər qədim tarixə malikdir. Bunlar hələ “Kitabi-Dədə Qorqud”da geniş işlənmiş (söy söylədi, boy boyladı, yaş yaşadı), sonralar öz mövqeyini zəiflətməmiş, müasir Azərbaycan dilində isə demək olar aradan çıxmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Ə.Dəmirçizadə boy boylamaq və s.-ni mürəkkəb feil hesab edir [Dəmirçizadə: 1959, s.154]. Bəzi dialekt və şivələrimizdə daha çox su sulamaq, su suvarmaq, şum şumlamaq və b. təsadüf edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, canlı danışq dilində və bədii əsərlərdə bu tipli birləşmələrə çox rast gəlmək olur. A.A.Şaxmatov bu növdən olan mürəkkəb feilləri “daxili obyektli feillər” adlandırır və qeyd edir ki, bunlar frazeoloji xarakter daşımaqla danışq və

xalq poetik dili üçün xarakterikdir [Şaxmatov: 1925, s.327]. A.N.Kononov adla müstəqil mənalı feildən ibarət mürəkkəb feillər haqqında “Mürəkkəb feillərin xüsusi tipi” [Kononov: 1941, s.121] (yazı yazmaq, uyku uykulamaq, iş işləmək və s.), S.Akbarov isə “Xüsusi tipli mürəkkəb feillər” sərlövhəsi altında bəhs edir [Akbarov:1949]. Bu tip feillər ən çox danışiq dili və xalq poetik dili üçün xarakterikdir.

Azərbaycan dilçiliyində bu tip mürəkkəb feillər haqqında ilk dəfə qismən ətraflı şəkildə Z.Budaqova danışmış, bu feillərin səciyyəvi xüsusiyyətlərini izah etmiş, onları cümlədə yanaşı işlənən eyni kökdən ibarət olan isim və feildən fərqləndirən amilləri dəqiq şəkildə müəyyənləşdirə bilmişdir. Z.Budaqova mürəkkəb feillərin bu tipinin rus dilində və başqa türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də...ən çox danışiq dili və xalq poetik dili üçün xarakter olduğunu göstərir. Z.Budaqova yazır: “Daxili obyektli feillər” adlıq halda olan ismin bir qrup feillərə yanaşması yolu ilə düzəlir. Bu növdən olan mürəkkəb feillərin bir qisminə feil özündən əvvəl gələn ismin kökündən düzəlmişdir: şum şumlamaq, su sulamaq, ot otlamaq, ütü ütüləmək, iş işləmək və s. Bir qisminə isə isim özündən sonra gələn feilin kökündən əmələ gəlmişdir: söyüş söymək, biçin biçmək, tikiş tikmək, əkin əkmək, yamaq yamamaq və s. Daxili obyektli feillərdən bəhs etdikdə bir məsələni unutmamaq lazım deyil ki, eyni kökdən əmələ gəlmiş isim və feil cümlədə yanaşı işləndikdə hər zaman mürəkkəb feil əmələ gətirmir. Belə hallarda yanaşı gələn isim və feilin birlikdə bütöv bir məna ifadə edib-etməməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Ütü ütüləyirəm, şum şumlayırlar, tikiş tikir, yamaq yamayır tərkiblərində komponentlər leksik və qrammatik cəhətdən vəhdət təşkil edərək cümlənin tək bir üzvü vəzifəsində işlənmişdir. Çalğı çalır, sonra şair sinəsindən sözlər deyir. Bayırda bərk yağış yağır. Ana bu saat bişirmiş bişirir. Bu cümlələrdə, son 3 cümlədə isim özündən sonra gələn feillə leksik və qrammatik cəhətdən vəhdət təşkil etmir [Budaqova: 1957, s.152-153]. Deməli, eyni kökdən əmələ gəlmiş isim və feil cümlədə yanaşı işləndikdə hər zaman mürəkkəb feil əmələ gətirmir.

V.Aslanov su sulamaq tipli mürəkkəb feilləri bəzi dilçilər kimi “daxili obyektli feillər” adlandırmış, türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində bu feillərin yaranma qaydalarından və başqa səciyyəvi xüsusiyyətlərindən geniş şəkildə bəhs etmişdir [Aslanov: 1960, s.155-157].

R.Rüstəmov yazır ki, bizcə, bu tip mürəkkəb feillərin ədəbi dilə o qədər də daxil yoxdur. Bunlar, ümumiyyətlə, danışiq dili üçün səciyyəvi deyildir, əksinə, bəzi dialekt və şivələrimizdə, həm də az hallarda işlədilməkdədir. O qeyd edir ki, gətirilən misallar Z.Budaqova tərəfindən düzəldilmiş birləşmələrdir. Bunların xalq dilinə aidliyi inandırıcı görünmür”[Rüstəmov: 1965, s.182].

M.Adilov bir komponenti tabe olan daxili üzv kimi işlənən təkrarları daxili üzvlü təkrarlar və üzvlənməyən söz birləşmələri adlandırır [Adilov: 1974, s. 4].

Ərzurumlu İbrahim Haqqının “Mərifətnamə” əsərində də daxili obyektli feillərin, tautologiyanın şahidi oluruq.

Çünkü gökler və yer meleklerle doludur. Her biri, yağmur yağdırmak kibi nice hizmetlere memurdur [Marifetname: 2013, s.16]; Hikmet sathın olur ki bulut ona yağmur yağdırır.[Marifetname: 2013, s.649]; İzzet ve celalime yemin ederim ki bu gün onları gölgəmdə gölgələndiririm [Marifetname: 2013, s.815]; Övünmək için verilen yemegi yemektir [Marifetname: 2013, s.855]; Bir halka oluşturup dansederek tepişirlər və böylece sapıklığa saplanıp kalırlar [Marifetname: 2013, s.694]; Ondan izin istemedikce soru sormamaktır (828); Hanımına yazı yazmayı ögretmemektir [Marifetname: 2013, s.834]; Ustadı kalkınca soru sormamaktır [Marifetname: 2013, s.815].Hanımına yazı yazmayı öğretmektir [Marifetname: 2013, s.804].

Daxili obyektli feillərin bəzisi ilə qoşması işlənir və belə birləşmələrdə birinci tərəf atıldıqda ikinci tərəf heç bir mənə kəsb etmir. Məsələn:

Çünkü o kalıcılıq ehli küyü vakasında ihtiyarı ölümle ölmüşdü [Marifetname: 2013, s.808]; İşte öylesi temiz kul, bütün eşyanın gerçegine işlenmiş olan bütün ince sıraları ilahi bir bilimle bilir [Marifetname: 2013, s.764]; Ortancası Molla Abdullahdır ki o, Allahın ahlakıyla ahlaklanmışdır.[Marifetname: 2013, s.780]; İşte bu Mevlanın zatına olan sevgiyle sevişen sadakatlı zevk ehli neşe içinde, mal ve evlada duydukları sevgiden daha çok ve daha vefalı bir sevgiyle bir birilerine açık olurlar [Marifetname: 2013, s.608]; O halde her ortaya çıkış ve suretin boyasıyla boyanıp ona uygun parıltı almıştır [Marifetname: 2013, s.46]; Her bir saçığında üç satır yeşil yazıyla yazılmış yazılar vardır [Marifetname: 2013, s.18];Yine o aşığın gerçegi, olayların oluşuyla bulanmaktan korunmuştur [Marifetname: 2013, s.599]; Orada olan ağaçları acılık suyuyla sular [Marifetname: 2013, s.652]; Ruhları onun ahlakı ile ahlaklamıştır [Marifetname: 2013, s.667]; Sifatları, Mevlanın ahlakıyla ahlaklanmak, insanlığını terk ve davranış güzelliğidir [Marifetname: 2013, s.762]; Böylece “Allahın ahlakı ile ahlaklanınız” yuce emrine sarılıp onun güzel adlarıya sıfatlanmış olur [Marifetname: 2013, s.674]; Bir birinin elemi ile elemenip sevinc tarafına yedeler [Marifetname: 2013, s.815]; Hər qanadında yüz min saçığı vardır. Hər bir saçığı üzərində üç sətir yaşıl yazıyla yazılmış yazılar vardır. [Marifetname: 2013, s.16].

Daxili obyektli feillərin birinci hissəsi feili sifətlə ifadə olunur.

Ondan sonra (axan axdı, qələm qurudu) təbirincə, qələm quruyub qalmışdır [Marifetname: 2013, s.17]; Molla, ben Fakirullah. Allahın sevdiyini severim [Marifetname: 2013, s.804]; Sonra fəna vücuda dönüşür və o zaman Rəbbi onu suladığıyla sular və yetiştireceyini yetiştirir. [Marifetname: 2013, s.804]; “Ey insanoğlu, siz ancak size iyilik edene iyilik edersiniz...Sizinle konuşanla konuşursunuz...Üstün olanlar, kendilerine kötülük yapanlara iyilik edenler, gedilmeyenlere gidenler, yedirmeyenlere yedirenler, konuşmayanlarla konuşanlar, ihanet edenlere iyilik edenlerdir [Marifetname: 2013, s.814]; Hanımına kendi geydiyindən geydirmektir. Ona kendi yediyindən yedirmektir [Marifetname: 2013, s.833]; Sonra fəna vücuda dönüşür və o zaman Rabbi onu suladığıyla sular və yetiştireceyini yetiştirir” [Marifetname: 2013, s.804]; Gözlerin görmediyini

görmüştür [Marifetname: 2013, s.404]; Nitekim haberde “Hak Teala akrabayı gözeteni gözetir. Koparamı koparır” gelmiştir. [Marifetname: 2013, s.838].

Daxili obyektli feillərin ikinci hissəsi feili sifətlə ifadə olunur.

Alemin bütündə olan neçə bin hikmetini, bilginleri bilən eylemiştir [Marifetname: 2013, s.8]; Sev səni sevəni. Sorma səni sormayanı [Marifetname: 2013, s.464]; Sevgilinin sevdigi, sevenin de sevdigidir. [Marifetname: 2013, s.596]; İşte bu Mevlanın zatına olan sevgiyle sevişen sadakatlı zevk ehli neşə içinde, mal və evlada duydukları sevgiden daha çox və daha vefalı bir sevgiyle birbirilerine aşık olurlar [Marifetname: 2013, s.608]; Bu zata aid sevgide sevişenler gerçekleri ve zatlariyla sadık, ruhları ve şahıslariyla aşıkırlar [Marifetname: 2013, s.599]. Birinci tərəfi feili bağlama ilə ifadə olunan təkrarlar: “Ölmeden önce ölünüz” emrini tut. [Marifetname: 2013, s.612].

Tavtoloji təkrarlar “Mərifətnamə” əsərində bir neçə şəkildə özünü göstərir. “Dilimizdə eyni sözün təkrarı ilə ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri şəklində olan bir sıra tərkiblər düzəldilir. Bu təkrarların komponentləri kimi adətən isim və substantivləşmiş sifət (və qismən də say) ola bilər. Bu üsul ilə əşyadakı mövcud əlamətin yüksək dərəcəsi göstərilmiş olur”. [Adilov: 1974, s. 142]. Komponentlərin birinci hissəsi lar-lər cəm şəkilçisi qəbul edərək ismin yiyəlik halında verilir. “Bu kimi birləşmələrin birinci tərəfləri cəm şəkilçisi qəbul etsə də, həmin şəkilçi daha çox qeyri-müəyyənlik bildirməyə xidmət edir”.

Madem o şahın şahinisen var uş o şahlar şahına [Marifetname: 2013, s.773]; Derhal o, Mevladan baska her şeyden kaçıp Allah dostları şöyle demişlerdir: Gönü padşahlar padşahına tutkun olan irfan yolunun yolcularına her şeyden daha önemli ve daha gerekli olan şey şudur ki dünya ve içinde olanlardan hatta Allahtan baska her şeyden yüz çevirsinler [Marifetname: 2013, s.702]; Derhal o, Mevladan başka her şeyden kaçıp her an o padişahlar padişahının dostluk meclisine gelsin [Marifetname: 2013, s.736].

M.Adilov qeyd edir ki, “birinci və ikinci tərəfdəki sözdəyişdirici şəkilçilər bu tərkiblərdə öz sözdəyişdiricilik funksiyasında işlədilmir, bütövlükdə ifadə maksimum intensivlik yaratmağa xidmət edir.” [Adilov: 1974, s. 142]

Birinci növ təyini söz birləşməsi şəklində işlənən təkrarlar: Kim ki kendi sahibinin terbiyessinden çıkıp Rebler Rebbinin dairesine girmiştir; yani kendi tebietinin zindanından ruhun fezasına gelmiştir [Marifetname: 2013, s.46]; Genel eksen olan felekler felegi (büyük felek) ile alemin merkezi çevresinde doğudan batıya hareket edip...batıdan doğuya yavaş-yavaş döner [Marifetname: 2013, s.73]. Sensin güzeller güzeli, sensin hem divane aşık [Marifetname: 2013, s.702]; Canın nakkaşına, canlar canına egilmiştir o [Marifetname: 2013, s.649].

İkinci növ təyini söz birləşməsi şəklində işlənən təkrarlar: Asılların aslı aşkmuş ey Hakkı, çekme gam [Marifetname: 2013, s.765]; Bu tövbe onun için “kapıların kapısı” diye adlandırılmıştır ki kul önce dünya işlerinden tövbe eder, oradan Mevlanın yakınlık yoluna girer [Marifetname: 2013, s.456]; Kəndini bilmə vasitəsiylə Hudaya aşına və seçilmişlərin seçilmişsi olur [Marifetname: 2013,

s.510]; Yaxınlıq vəsiləsi olan ölümə sevgiyə daha yaxın və yaxınların yaxını olur [Marifetname: 2013, s.564]; Bu halda özlərin özü olan könül Rəhmanın evidir. Hisslərin və küvvətlərin özlərinin özüdür [Marifetname: 2013, s.404]; Alemin özlərinin özüsün ki, felekler, ünsürler və beden hepsi örtün və kabuğundur [Marifetname: 2013, s.804]; Aşk, Mevlanın güzəlliginin aynası anla, o celal sahibi mevlanın sırlarının sırrı anla [Marifetname: 2013, s.637]; Asılların aslı olan kalbinin çox önəmli olan korunma və beslenmesinin beş yöntemini bildirir [Marifetname: 2013, s.502].

Bəzən belə təkrarlar ən ədatı ilə işlənərək intensivliyi artırır.

Tabiat zindanının karanlığına düşüb aşağıların en aşağısı olan bedene bağlı kalanların gönülləri öfke və şəhvətə eşir, pek çox korku və təhlükəyə də məhkum olmuşdur [Marifetname: 2013, s.698]; Sen Alimsin, Hakimsin, Vacidsin, Kerimsin, Raufsun, Rehumsin. Amin! Ey rehmetiylə yardımçı, ey bağışlayıcıların en bağışlayıcısı [Marifetname: 2013, s.34].

Əsərdə daha ədatı da təkrarlar arasında işlənərək intensivlik yaradır.

Öyleyse Allah, hər bilgindən daha bilgin, hər güclüdən daha güclü, hər hikmətli kişidən daha hikmətli, hər doğru kişidən daha vəfalı iken hər şeyi ona burakıb, ona təslim olmaq zəvk və sefa iken nədən bütün işləri ona ismarlayıb, onun idarəsinə təslim olmazsın? [Marifetname: 2013, s.534].

Tavtoloji təkrarlarda eyni sözün birinci tərəfinin yönəlmiş halda, ikinci tərəfinin birinci şəxs əvəzliyinin cəm halda işləndiyini görmək olur.

Hakkı, gönlümüz aşk şərapından zəvk, sefa bulduysa, güzəlligimizdən aynalara aynayız [Marifetname: 2013, s.659].

Bəzən lar-lər şəkilçisi işlənmir, yalnız təkrar sözlərin birinci tərəfi ismin yiyəlik halında və ikinci tərəf mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir və intensivlik əmələ gətirir.

Oysa, onun sözünü işiten hər kəs ondan faydalanır; böyleyken bile yinə o sırrın sırrı ilə o ruhani alemlə bilir [Marifetname: 2013, s.758]; Bu sığınacağın da sığınacağı, Allahın bilim və küdrətində, onun celal və olğunluğunu hər türlü hata və acizlikdən arınmış olduğunu tam anlamıyla təfəkkür edib sürekli hatırdə tutmaqdır [Marifetname: 2013, s.517].

Təsəvvüf ədəbiyyatına xas olan cəhətlərdən biri özünü özündə tapmaq, ilahini özündə görməkdir. Bu cəhətdən Nəsimi, Füzilinin əsərlərində də eyni əvəzliliklərin təkrar işləndiyini görürük. “Mərifətnamə” əsərində də öz qayıdış əvəzliyinin əvəzinə ikinci şəxs əvəzliyinin təkrarı verilir. Buradakı ikinci “sən”in yerinə “öz” qayıdış əvəzliyini işlətmək olar. Lakin müəllif o dövrün təsəffüv dininə uyğun olaraq ikinci “sən”i işlətməmişdir.

“Molla, sen sen olmaya davam ettikce marıtsın. Sen senden fani olduğunda, sen muratsın...Sen senden keçəndə bizimle uyuştun demektir”. [Marifetname: 2013, s.804]; “Sen senden ayrıl, onu kalbinde gör” [Marifetname: 2013, s.804]; Ölümlü olanı alma, qalıcılıq ara sən sənə... [Marifetname: 2013, s.804]; Bir süslü türsün ki, kainat dallan kollarındır. Bir büyük noktasın ki görünen varlıklar harflərindir. Eger sen senken kendini böyle bilirsen, Rabbini bilip onunla için rahat olursun....

[Marifetname: 2013, s.806]; O cihanın canını ara, sen sende bul onu [Marifetname: 2013, s.762]; Molla, sən sənsiz gəlirsən kabul edilirsin, sen seninle gəlirsən mahcup olursun [Marifetname: 2013, s.804]; “Oh, babacığım, dünya başıma dar oldu, sendən sana kaçtım, insanlık sana kaldı, çünki beni seven sensin, ben de seni seviyorum” [Marifetname: 2013, s.597]; Sen sende onlarla perdelenmişsin. Hak sendən seninle perdelenmiştir”. [Marifetname: 2013, s.802]; Səndən sənə sığınırım [Marifetname: 2013, s.597].

Əsərdə birinci şəxs əvəzliyinin cəminin də təkrarı müşahidə olunur. Biz bizi sevməkte Hakkı, tek ve yalnız kalmışız. [Marifetname: 2013, s.662].

Xiazm şəklində olan təkrarlar özünü göstərir. Xiazm sintaktik vahidləri (söz birləşməsi, cümlə)təşkil edən komponentlərin bir-birinə əks sıra ilə düzlümləsi əsasında meydana gələn paralelizm; əksinə (tərsinə) paralelizm. [Adilov, M., Verdiyeva, Z., Ağayeva, F: 2020, s.216.] Alemlə çoxlukta vahdet, vahdetdə çoxluk alemdir [Marifetname: 2013, s.767]; Sonra ona şöyle der ”Rabbin senin gerçeğin, sen de onun gerçeğisen“ ki, “O hakkıyla iştirici ve görücüdür” [Marifetname: 2013, s.776]; “Molla İbrahim, yakınımız uzak, uzağımız yakındır” [Marifetname: 2013, s.804]; Kalpe hep “fark” ver ki cemi bulam; fark içinde cemi, cem içinde farkı görem [Marifetname: 2013, s.751]; Ne halk ile haktan ne de hak ile halkdan geri kalır. Yine de çoklukta vahdetten ne de vahdetdə çoxluktan uzak kalır. Hatta o, çokluğa vahdetin kendisinde; vahdeti de çokluğun kendisinde basiretiyle görebilir [Marifetname: 2013, s.750]; İşte bu olgun zat “Ey sevgili ben sırrın, sen de benim sırrımsen” [Marifetname: 2013, s.752].

İsmi xəbərlı təkrarlar da “Mərifətnamə” əsərində tautologiya yaradır.

Sen insansın və hərflərin hərfləridir [Marifetname: 2013, s.378]; Şübhəsiz bilindi ki, hər can içində can odur [Marifetname: 2013, s.607]. Buyurmuşdur ki:”Acayıqlar acayıpidir ki, sonsuzluk evini və huzuru tədik edən mümin, bu qürur və fəna evinə necə meyl və rəğbət edər? [Marifetname: 2013, s.368]

M.Adilov ismi cümlələr təşkil edən təkrarlar barədə yazır ki, “bütün bu təkrarlar, ciddi desək, heç bir dəqiq, aydın fikir ifadə etmir, qeyri-müəyyənlik bildirən tərkiblərdir, dəqiq konturları yoxdur, tautologiyadır. Belə qeyri-müəyyən ifadələrin emosional təsiri çox qüvvətli olur. [Adilov: 1974, s. 60]. ”Mərifətnamə” əsərində belə təkrarlara rast gəlinir.

Yaxşı olan yaxşı, pis olan pis olmuşdur [Marifetname: 2013, s.504]; Yine bir olgun da şöylər dedi:”Kuranda zikr edilən o tertemiz və təmizləyici şərap, marifet kadahindəki aşk şərabıdır” [Marifetname: 2013, s.584]; “Mutlu olan anasının karnında mutludur” bu özet menanın açıklanmasıdır. (Marifetname: 2013, s.407);Yine denildi:...Öyleyse an bu andır, saat bu saatdır [Marifetname: 2013, s.506]; Bu gam öyle bir mübarek gamdır ki ondan asla döğünülemez. Ah o ne gönöl alan nağmedir o gam [Marifetname: 2013, s.546].

“Üzvlənməyən söz birləşmələrində intensivlik və qeyri-müəyyənlik anlayışı əsasdirsə, üzvlənməyən cümlələrdə qətilik və qeyri-müəyyənlik anlayışı qabarıq

tərzdə nəzərə çarpır. Bu kimi təkrarlarda intensivlikdən çox bir qətiyyət məzmunu ifadə olunur” [Adilov: 1974, s.56].

Cennət ehli cennət üçün, cəhənnəm ehli də cəhənnəm içindir; Belki var olan sürekli vardır, yok olan sürekli yoktur [Marifetname: 2013, s.40]; Konuşursan doğru konus [Marifetname: 2013, s.451]; Ve o konuşursa doğruyu konuşur [Marifetname: 2013, s.459].

“Mərifətnamə” əsərində bəzən söz üç dəfə təkrar olunur ki, vbu da intensivliyi və emosionallığı artırmağa xidmət edir. Məsələn: Mərhaba ey sonsuz aşk, mərhaba! Vəfa doluşun, vəfa dolusun, vəfa. Gel salın gönlümdə ey cihanın sevgilisi, gönül alansın, gönül alansın, gönül... Ay yüzlü sevgilisin, ay yüzlü sevgilisin, ay yüzlü.... Cana can katansan, cana can katansan, cana can katan.... Hem son noktasısın, son noktasısın, son nokta... Kimyasın, kimyasın kimya.... Kilavuzsun, kilavuzsun kilavuz. Halktan ilgisiz aşığa tanıdık, tanıdık, tanıdık. Hakkı, hiç bir zaman Haktan gafil olmazsan sefa doluşun, sefa doluşun sefa. [Marifetname: 2013, s.598]; Bu cihan baska cihandır, biz bir baska cihanız [Marifetname: 2013, s.659]; Böylesi sevgi de bir çıkar elde etmek için olduğuna göre o sevgi çıkara duyulan sevgidir. [Marifetname: 2013, s.754].

Bəzən bir abzasda təkrarlar bir neçə dəfə işlənir. Öyle ki o sevgili asla sevgili sayılmaz. Çünki terk olunan sevgili artık sevgili olmaz [Marifetname: 2013, s.784].

İbrahim Haqqının “Mərifətnamə” əsərində təkrarların müxtəlif növləri özünü göstərir. Bu təkrarlarda səslərin ahəngdarlığı, alliterasiya onların qədimliyini bir daha sübut edir. Biz belə daxili üzvlü təkrarların yalnız bəzilərini göstərməklə kifayətləndik.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, “Elm”, 1974, 230 s.
2. Adilov, M., Verdiyeva, Z., Ağayeva, F. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. “Elm və təhsil”, 2020, s.216
3. Aslanov V. Daxili obyektli feillər və ellipsis haqqında bəzi qeydlər. Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, Dilçilik məcmuəsi, XIV c., B., 1960.
4. Budaqova Z. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb feillər. Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət institutunun əsərləri, 1957, s. 152-153
5. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. B., 1959, s.154
6. İslamov M. Frazoloji birləşmələr (Nuxa dialekti materialı üzrə). Azərb.SSR EA Xəbərləri, 1957 11, s. 121-140
7. MARİFETNÂME. ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI (kaddesallahu sırrehu'l-azîm) Sadeleştiren: Prof. Dr. Durali Yılmaz Yayın Yönetmeni Mustafa Karagüllüoğlu ATAÇ YAYINLARI T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2013, 870 s.
8. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Az.SSR EA nəşr., 1968,
9. Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil. Az.SSR EA nəşr., B., 1965, s.182
10. Акбаров С. Сложные глаголы в узбекском языке. Ташкент, 1949, канд. дисс. 31 с.

11. Кононов А.Н. Грамматика турецкого языка. Л.-М., 1941, с.121
12. Миклошич Ф Изобразительные средства славянского эпоса /Труды славянской комиссии Московского археологического общества. Т.1, М., 1895, с.207
13. Потебня А. Из записок по русской грамматике. Изд. АН ССР, М.-Л., 1941, с.242
14. Шахматов А. Синтаксис русского языка. Л., 1925, I buraxılış, s.327
15. Пименова М. Устойчивые единицы древнерусского текста. <http://ekhsuir.kspu.edu>bitstream>handle>> уст...2016

SOME TYPES OF REPETITIONS IN MARIFETNAME OF IBRAHİM HAKKI ERZURUMLU SUMMARY

I. Hakki's "Marifatname" is a magnificent encyclopedic work, highly valued today by Turkologists as a monument to the material culture of the Turkic peoples, as it existed in his time. One of the issues that draws attention in this work is the use of various types of repetition. Such repetitions have been preserved in a number of primitive languages, as well as in dialects and modern literary language. The emergence of the problem of alliteration and assonance once again demonstrates the antiquity of such compounds with internal complements. Although some compounds are attributed to compound verbs, others are not considered as such. Such verbs with internal complements exhibit persistence and intensity.

Key words: *I. Hakki, Sufism, repetition, tautology, set phrases*

НЕКОТОРЫЕ ВИДЫ ПОВТОРЕНИЙ В «МАРИФЕТНАМЕ» ИБРА- ГИМА ХАККИ ИЗ ЭРЗРУМА РЕЗЮМЕ

«Марифатнаме» И. Хакки — великолепный энциклопедический труд, высоко ценимый сегодня тюркологами как памятник материальной культуры тюркских народов, какой она была и в своё время. Один из вопросов, привлекающих внимание в этом труде, — использование различных видов повторений. Такие повторения сохранились в ряде примитивных языков мира, а также в диалектах и современном литературном языке. Возникновение проблемы аллитерации и ассонанса ещё раз доказывает древность таких сложных слов с внутренними дополнениями. Хотя некоторые сложные слова приписываются сложным глаголам, некоторые не считаются таковыми. В таких глаголах с внутренними дополнениями проявляются настойчивость и интенсивность.

Ключевые слова: *И. Хакки, суфизм, повторения, тавтология, устойчивые сочетания*